

A magyarországi protestáns felekezetek sokáig őrizték szertartásaikban a magyar nyelvű gregoriánt. Nagyobb egyházközségeken a 18. század közepéig az iskolások énekkara (és néhol a hívek velük) meg a kántor gregoriánt is énekelt. Öreg kántorok a 19. században is használták a régi ceremóniás éneklés vezérkönyvét. Később csak a Passiót és a Lamentációt énekelték.

A magyar szertartási éneklés sajátos protestáns könyvműfaja a graduál. A kántor, a lelkész és az énekkar által énekelt tételeket tartalmazta a középkori szertartási könyvek (főként a Breviárium és Missale) utódaként. A graduálok egyik legfontosabb része a Zsoltárkönyv.

Az értekezés célja, hogy bepillantást nyújtson a magyar graduálirodalom zsoltárainak szöveg-hagyományába, a Vizsolyi Biblia (1590) és az Öreg graduál (Gyulafehérvár, 1636) Zsoltárkönyvét pedig tüzetesen hasonlítsa össze. A vizsgálat komplex módszerű, elsősorban a nyelvtörténet, valamint a liturgia- az irodalom- és könyvtörténet eredményeit hasznosítja. Az Öreg graduálnak nincs újabb kiadása, így a disszertáció számos esetben a zsoltárszövegek példatáraként is egymás mellett mutatja be az egyezéseket és az eltéréseket.

A bevezető rész visszatekint a hazai protestáns graduálok zsoltárainak szöveg-hagyományára. Az Öreg graduál zsoltárait összeállító Keserői Dajka

János is részben ezzel szembesült, mikor a sokszínű liturgikus gyakorlatban az egységes Zsoltárkönyv szövegét megállapította.

A Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál előtt Bencédi Székely István (1548) és Heltai Gáspár (1560) Zsoltárkönyve jelent meg nyomtatásban, és a Huszár Gál graduálja (Komjáti, 1574). A gyülekezetekben használt graduálok több fordításból származott zsoltárokat tartalmaztak (legfeljebb hatvanat vagy nyolcvanat). A Batthyány és Ráday testvér-graduálok (1613 tájáról), a Spáczay graduál (1619) és a későbbi Bélyei graduál (1642–1653) zsoltárai által képviselt hagyomány egyes szálai is elvezetnek az Öreg graduálhoz, amely úgy készült, hogy Keserői Dajka János olykor a korábbi és egykorú hagyományban örökölt zsoltárszövegeket is figyelembe vette, elsősorban pedig a Vizsolyi Biblia szövegére támaszkodott.

A disszertáció főbb eredményei a közvekezők. Az első fejezetekben kimutatom, hogy:

1. A Komjáti graduál egyes zsoltárai Székely István fordításának erős hatását mutatják. Huszár Gál Debrecenben közölte (1561), majd elvetette Kálmáncsehi zsoltárait, és a hagyomány egy másik ágához csatlakozott (esetleg maga is javított a szövegen).

2. A Debreceni Református Kollégiumban őrzött kéziratot Spáczay graduál zsoltárainak egy része

egyezik a Batthyány graduállal (= Batthyány-kódex), a másik azonban független tőle.

3. Egyes korábbi graduálcsaládok szöveghagyománya a 17. században még tovább élt, és keveredhetett is. Ezt mutatja a Bélyei graduál. Zsoltárainak nagyobb része egyezik az Öreg graduállal (és így a Vizsolyi Bibliával), egyes zsoltárainak szövege azonban teljesen más, nem az Öreg graduál, hanem például a Batthyány graduál hagyományát követi. Nem igazolódott tehát az a eddigi vélemény, hogy a Bélyei graduál az Öreg graduál egyszerű másolata.

4. Igaz ugyan, hogy az Öreg graduál zsoltárainak többsége átveszi a Vizsolyi Biblia szövegét, de gyakran módosít rajta.

A zsoltárok egy csoportjában a szövegek néhol több versen át vagy jellegzetes helyeken nem egyeznek. Az eltérések között vannak olyanok is, amelyek valószínűleg más graduálszövegekből való átvételek vagy a szöveghagyomány valamelyik ágának hatására módosultak.

A zsoltárok egy jellegzetes csoportjában a szövegnek csak a kezdete, kezdőverse eltérő, – esetenként egyezik más ismert graduálokéval –, a szöveg többi része viszont lényegében azonos a Vizsolyi Bibliáéval.

Tizennégy szakaszolt zsoltár (a szertartásban egyik vagy másik szakasz önállóan használatos)

kezdőversei között sajátos, csak a magyar protestáns hagyományból ismeretes eltérés van. Részben vagy egészben ismétlik a zsoltár első versét.

Az első és az ötvenegyedik zsoltár szövege egészében vagy legnagyobb részében nem a Vizsolyi Bibliából való, hanem a kéziratos graduálok által képviselt egyik hagyományágból (Batthyány graduál, Ráday graduál, Spáczay graduál) ered.

*

Az Öreg graduál és a Vizsolyi Biblia szövegének tüzetes összevetése egyrészt arra nyújtott lehetőséget, hogy megvizsgáljam a Vizsolyi Biblia elsősorban (fel)olvasásra szánt szövege eseteként hogyan módosult az élőszóbeli, recitált előadás következtében. Másrészt Keserői Dajka János filológiaiilag pontosított is a Vizsolyi Biblia szövegén.

1. Így például megállapítható, hogy az Öreg graduál zsoltárszövegeiben a Vizsolyi Bibliától többször eltérő szót használ. A Vizsolyi Biblia latin *Sanctuarium* szavát például mindig magyar szerkezettel (*szentséges hely*) adja vissza.

2. Vannak jellegzetes szópárok, amelyek a szóbeliségben alakultak ki. Ezekből is több felbukkan, noha

betoldásukat nem a filológiai pontosítás kívánja meg.

3. Az imádság kommunikációs szituációjában szükséges a közvetlenség és személyesség: ezért gyakori a harmadik személyű igealak második személyűre való módosítása.

4. A protestánsok gyakran hangsúlyozták a szertartás közösségi jellegét, ez magyarázza, hogy a szavak egyes számú alakjai helyett sokszor a többes számút használják.

5. Az érzelemteli *ó*, *oh* indulatszó, és az *Uram*, *Isten(em)* megszólítás, vagy a beiktatott bővítmény (pl. jelző, határozó) személyesebbé teheti a hangnemet a zsoltárimádságban.

6. Kifejezőbb, folyamatosabb, jobban mondható a szöveg a szórendi módosítások következtében. Ez is a zsoltár szertartási használatát segítette.

7. Két zsoltárban a protestáns dogmatikai álláspont (az imádság hangsúlyozása az áldozat helyett) a szövegbeli hűség némi sérelmére érvényesül.

*

Az Öreg graduál zsoltárainak szövegén Geleji Katona nem módosított, de ő korrigálta a nyomtatást. Közben hibajegyzéket írt a graduálhoz, egy sor helyesírási, stilisztikai, nyelvhelyességi megjegyzéssel, amelyek egy részét a nyelvtudomány hasznosította is azóta. Mint a disszertáció vonatkozó részéből láthatjuk, Geleji Katona tevékenysége mai

normáink kialakulásához hozzájárult, de zsoltáraink szövegtörténetére nem volt külön hatása.

*

Az Öreg graduál zsoltárszövege normát alkotott. Egyben hozzájárult ahhoz is, hogy a Vizsolyi Biblia normatív szertartási rangja megerősödjék. Mindkét Zsoltárkönyvnek századokon át érvényesült a nyelvi, irodalmi és az egyházi gyakorlatot érintő hatása.

A szerző publikációi a disszertáció tárgyköréből:

- Három introitus. Magyar Egyházzene 2 (1994/1995): 18–20.
- Írott és nyomtatott hymnus. Magyar Egyházzene 2 (1994/1995): 15–7.
- Az Öreg Debrecen Énekeskönyv keltezése. Magyar Egyházzene 4 (1996/1997): 55-8.
- Éneklés tilalma? Magyar Egyházzene 6 (1998/1999): 319–24.
- Alkuto, alkuttója. Magyar Egyházzene 6 (1998/1999): 63–6.
- Perikóparend a Spáczai graduálban 1619 tájáról. Magyar Egyházzene 6 (1998/1999): 239–50.
- Graduál és református istentisztelet. Liturgiatörténeti áttekintés az Öreg Graduál somorjai példányának kéziratos pótlékai alapján. In: Egyház és Művelődés. Szerk. G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 207–355.
- Huszár Gál & Huszár Dávid: *Imádkozó könyv. 1561, 1574, 1577.* Sajtó alá rendezte, bevezette és mutatózta Fekete Csaba. Debrecen. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékének Tanulmányi Füzetei. 10. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok. 2.)

- Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratosa hagyománya. Magyar Nyelvjárások 39 (2001): 165–76.
- Óbudai (?) neumák. A Ráday Könyvtár Öreg graduáljának bejegyzései. Magyar Egyházzene 9 (2001/2002): 35–45.
- Nánási neumák. Hajdúnánás Öreg graduáljának bejegyzései. Magyar Egyházzene 8 (2001/2002): 187–204.
- Szakaszolt zsoltárok az Öreg graduálban. Magyar Egyházzene 8 (2001/2002): 419–30.
- Higgāyōn. [Egy Vizsolyi Bibliából elhagyott műszó.] Református Egyház 54 (2002): 157–8.
- A selāh a Vizsolyi Bibliában. Református Egyház 54 (2002): 78–9.
- Az Öreg graduál első zsoltárának forrásáról. Magyar Nyelv. Sajtó alatt.
- Bencédi Székely István és a Vizsolyi Biblia öt psalmusa. Magyar Egyházzene 9 (2001/2002). Sajtó alatt.
- Tótfalusi és az Aranyas Biblia. Nyelvünk és Kultúránk. 31 (2002). Sajtó alatt.
- Zsoltár szavunk történetéhez. Magyar Nyelvőr. Sajtó alatt.